
**Ксенія
Трофімова**

СОЦІОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ В СЕРБІЇ: огляд сучасного стану

Цей текст є стислим оглядом того, що саме являє собою соціологія релігії в Сербії на зламі XX—XXI сторіч. Предметом нашого інтересу є як загальні обриси дисципліни, тобто що саме розуміють під соціологією релігії, які підрозділи та предметні галузі до неї увіходять, її інституційний розвиток, так і головні проблеми та підходи до їх розв'язання, розробленням яких займаються сербські соціологи релігії в останні десятиріччя. При цьому важливо відзначити, що, на відміну від Росії та України, де соціологія релігії зазвичай належить водночас і до соціології і до релігієзнавства, в Сербії релігієзнавство до сьогодні так і не виокремилось у самостійну (інституціалізовану) галузь гуманітарного знання, а соціологія релігії тим самим постає тут лише як підрозділ соціології.

Звертаючись до історіографії питання, фахівці з історії розвитку соціогуманітарного знання на теренах колишньої Югославії виокремлюють три головні етапи в дослідженнях релігійних феноменів. Перший етап — підготовчий (умовно до виникнення Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії 1945 року) — пов'язаний з інтересом, що його виявляють до вивчення релігії в межах соціальних наук. У цей період звертає на себе увагу передусім діяльність видатного сербського вченого Слободана Йовановича (1869—1958), який 1938 року прочитав у стінах Белградського університету цикл лекцій, присвячених соціології релігії М. Вебера та Е. Трьольча. 1945 року за авторством

Слободана Зарковича виходить друком перша монографія під назвою «Вступ до соціології релігії», в якій дослідник звертається до аналізу концепції Е. Дюркгайма про походження і розвиток релігії.

Другий етап пов'язаний з оформленням соціології релігії як академічної дисципліни і окреслений 1960-ми роками, коли завдяки зусиллям Вука Павичевича (1914—1978) на філософському факультеті Белградського університету було введено однойменний навчальний курс, а також надруковано підручник під назвою «Соціологія релігії з елементами філософії релігії», який на тривалий час став класичним. У цей період (аж до розпаду Югославії) соціологію релігії розвивають у всіх республіканських наукових центрах, виникають наукові школи, які з часом створюють рамки для формування національних наукових традицій. Зауважимо, що розвиток наукової думки в описуваній галузі на цьому історичному етапі отримує неоднозначну оцінку у працях сучасних дослідників. В оцінці праць попередників фахівці сьогодні зазвичай концентрують увагу навколо розгляду тих ідейних учень, які справляли вплив на становлення напрямку в різних академічних колах, а також на реальний рівень цього впливу. Ключовим тут є питання про роль наукового атеїзму як теоретичної та методологічної установки в теоретичних побудовах соціологів того періоду. Так, наприклад, сучасний сербський соціолог Драголюб Джорджевіч вважає, що вплив наукового атеїзму та марксизму в сфері соціальних наук, безумовно, мав місце, проте його масштаб був обмеженим, унаслідок чого значення цього феномену для Югославії загалом та для Сербії зокрема, а також для інших учасників соціалістичного блоку відмінне. В цей період соціологію релігії сприймають як найбільш розвинений напрямок галузі соціальних наук, інтенсивно проводять емпіричні дослідження. Емпіричні дослідження були і залишаються особливо поширеними в Хорватії і Словенії. Деякі питання стосовно позиції релігії в суспільстві та оцінці рівня релігійності в соціалістичній Югославії розглянуто в окремих працях [Bahtijarević, 1991; Bahtijarević, 1993].

Останній, третій етап, триває від початку 1990-х років по сьогодні. Соціально-політичні процеси, які супроводжували розпад Югославії, відбулися на подальшому становленні національних наукових спільнот. Попри складну, напружену ситуацію та дезінтеграційні процеси, представники різних національних шкіл не припиняли співробітництва та продовжували обмінюватися науковим досвідом. Водночас певні локальні чинники зумовили відмінності у формуванні національних шкіл та їхньому статусі у міжнародній науковій спільноті. Інформаційна блокада, в якій опинилася Сербія у зв'язку із військовими конфліктами в регіоні, була чинником обмеження доступу до актуальних теоретичних розробок та емпіричних матеріалів, нагромаджених західною науковою традицією, яку брали за науковий орієнтир. Одночасно, будучи відокремленою від

зарубіжних академічних центрів, дослідницька діяльність у Сербії замкнулась у вузькому науковому колі, що впродовж певного часу не давало їй змоги розвиватись у межах західного наукового дискурсу.

На сучасному етапі інституційний розвиток соціології релігії в Сербії відбувається в кількох науково-дослідницьких центрах. Одним із найбільш значущих є «ЈУНИР» — Югославське товариство наукового вивчення релігії¹, створене з ініціативи відомого сербського соціолога Д. Джорджевіча за підтримки його колег (Богдан Джуровіч та ін.) 1993 року. Це товариство об'єднує спеціалістів всередині країни, здебільшого з трьох найбільших університетських центрів Сербії в Белграді, Ніші, Нові-Саді, а також поза межами держави, продовжуючи традицію співпраці з дослідницькими центрами у країнах колишньої Югославії та колишнього СРСР, а також накреслюючи нові перспективи для кооперації із західноєвропейськими та американськими науковцями. З моменту відкриття по сьогодні в межах діяльності Товариства реалізують важливі дослідницькі проекти, присвячені аналізу актуальних релігійних процесів як на макро-, так і на мікрорівні, що відображають розмаїття дослідницького поля. Проміжні та кінцеві результати наукової діяльності виносять на обговорення в межах щорічних конференцій², які проводять за участі та підтримки спеціалістів суміжних національних та зарубіжних центрів. Пропоновані матеріали, а також розгорнуті дискусії з приводу найгостріших питань публікують заздалегідь або ж *post factum* на сторінках окремих збірників та періодичних видань³, що дає змогу більш детально ознайомитися з досліджуваною проблематикою та оцінити рівень критичності щодо пропонованих теоретичних підходів, методології та інтерпретації отриманих результатів. Видавнича діяльність Товариства включає також публікацію результатів проведених досліджень.

Вивчення сучасних процесів міжкультурної взаємодії відбувається в стінах ще одного науково-дослідницького центру, розташованого у місті Нові-Сад. Центр емпіричних досліджень релігії — Center for Empirical Researches of Religion (CEIR) — було засновано 2001 року Зорицею Кубуріч на базі філософського факультету університету в Нові-Саді. Ідея створення цього центру з'явилась завдяки інтенції до більш детального ознайомлення

¹ Југословенско дружење за научно истраживање религије (Јунир); Yugoslavian Society for the Scientific Study of Religion (YSSSR).

² Наприклад: «Релігія — Війна — Мир» (1994), «Релігія — Церква — Нація» (1996), «Релігії меншин і релігії-меншини» (2001), «Релігійна культура циган» (2003), «Релігія та глобалізація» (2005), «Протестантизм на Балканах», «Іслам на Балканах» (2007), «Паломництва, культові місця і релігійний туризм» (2010); «Православ'я в емпіричній перспективі» (2011); «Релігія, релігійні і народні звичаї на кордоні» (2012).

³ Журнали «Facta Universatis» і «Теме» видає університет міста Ніш, вони публікують статті англійською та сербською мовами.

та аналізу релігійної ситуації в одному з поліетнічних та мультикультурних регіонів Сербії — Войводині. Цей задум полягав у докладному розгляді місця, яке актуально займає релігія в повсякденному житті носіїв різних традицій, та виявленні форм взаємодії між наявними конфесіями. Додатковим чинником, який відкрив широке поле для дослідницької діяльності, стала практика викладання релігійної культури в світських навчальних закладах. У цьому контексті спеціалісти Центру звертаються безпосередньо до того впливу, який справляє зазначена практика на формування системи цінностей молоді в сучасному соціокультурному просторі (питанням викладання релігійної культури в системі світської освіти було присвячено окремий випуск журналу: [Blagojević, 2002: s. 45—50; Flere, 2002: s. 31—34; Kuburić, 2002: s. 117—130; Vrančić, 2002: s. 71—76]).

Увага дослідників прикута до вивчення змісту взаємовідносин між представниками відмінних релігійних культур та спільнотами, які вони утворюють. Спостереження змін є необхідним у зв'язку із загостреннями, яких часом набуває етнокультурне питання на Балканах. Зазначена проблематика досліджень окреслює межі центральної теоретичної теми, з якою пов'язує свою діяльність згаданий Центр, а саме: проблеми релігії і толерантності. Через це особливістю цієї інституції є регулярне залучення до наукової діяльності та розмаїтих обговорень результатів досліджень, проблем і перспектив представників різних структур: владних, релігійних та громадських організацій.

За структурою та форматом діяльності CEIR продовжує традицію ЈУНИРу, організовуючи щорічні конференції, круглі столи та відкриті лекції, займаючись активною видавничою діяльністю. Чільним друкованим виданням є журнал «Релігія і толерантність» («Religija i tolerancija»), на сторінках якого можна знайти праці, які висвітлюють зміст проведених досліджень, значну частку яких складає вивчення релігійної діяльності протестантських деномінацій на території країни та міжконфесійної взаємодії в різних її областях.

2012 року в Белграді на базі Інституту філософії та суспільної теорії засновано Центр релігієзнавчих досліджень, який об'єднує різних спеціалістів з метою систематичного академічного вивчення ролі релігії, церкви та релігійних об'єднань у сучасному (де)секуляризованому і постсекулярному просторах. Керівником центру є відомий дослідник Мірко Благоевіч, автор численних публікацій про сучасні релігійні процеси у досліджуваному регіоні.

Враховуючи специфіку предметного поля, характерного для сербської соціології релігії, слід відзначити, що Балкани є складним для рефлексії регіоном, в історії якого простежуємо взаємодію різних культур і створення, таким чином, культурних ареалів, між якими, попри помітні відмінності, експліковано стійкі семантичні зв'язки. Як підкреслює Любіша

Мітровіч, досліджуваний простір може бути поданий як «царина мультиетнічних сумішей», а також як «простір, де виражено нарцисизм малих відмінностей» [The Balkans in Transition, 2007: p. 9], що вказує на його дискретний характер. Етнічний та релігійний чинники історично тісно пов'язані та відіграють визначальну роль у формуванні культурних контекстів та конструюванні ідентичності. Внаслідок цього, аналізуючи культурну мозаїку регіону, Д. Джорджевіч пропонує виокремити кілька культурних кіл, у межах яких створюють і розвивають засадові дискурси [The Balkans in Transition, 2007: p. 80]. Засадовими щодо них є релігійні традиції, які закріплені інституційно та відіграють структуротвірну роль у розвитку культур у регіоні: православна (з джерелом у візантійській культурі), західноєвропейська (католицька та протестантська), ісламська (у тій формі, в якій вона розвивалась і наслідує риси культури Оттоманського періоду). Поряд з виокремленими «широкими» дискурсивними традиціями, дослідник звертається до огляду релігійних меншин, утворених релігійними спільнотами та організаціями, що відіграють другорядну роль. Статус цих спільнот безпосередньо залежить від конкретного соціокультурного контексту і тих внутрішніх і зовнішніх процесів, вплив яких вони на собі відчувають. У зв'язку з цим соціологія релігії в Сербії звертається до вивчення різних змінних контекстів, виявлення змін у формах побутування релігійних традицій, у їх сприйнятті з боку індивідів та конструюванні смислів, віднаходження особливостей взаємодії традицій. Тут важливо підкреслити, що широкий контекст досліджень притаманний лише перехідним періодам становлення суспільства, внаслідок чого об'єднані цим періодом суміжні соціокультурні процеси всередині та між спільнотами (як у Сербії, так і поза її межами) явно відстежувані і можуть бути детально вивчені.

В межах вивчення місця релігії в суспільстві, проведеного різними центрами у 1970—1980-х роках, можна виокремити напрацювання Драгоміра Пантіча (дослідження проводили для визначення конфесійної ідентичності громадян [Pantić, 1977: s. 101—122; Pantić, 1991: s. 241—258]) та згаданого нами Драголюба Джорджевіча [Djordjević, 1984]. Зокрема, Д. Джорджевіч звертається до вивчення релігійності у монорелігійному (православному) середовищі, застосовуючи широкий набір індикаторів вимірювання релігійної свідомості та поведінки. Отримані результати можуть бути інтерпретовані як прояв секуляризаційного процесу, в тому числі втрати Церквою свого значення в суспільстві, руйнування «традиційної» релігійної поведінки через зниження частоти відправлення церковних обрядових практик.

Продовжені у 1990-х роках дослідження вказують на підвищення рівня релігійності серед різних груп населення. Це результат, інтерпретація якого вимагає розуміння як загально регіональних, так і локальних процесів,

які змістовно неоднорідні [Pantić, 1993; Благоевић, 1995; Vere manjina I manjinske vere..., 2001: s. 98—107; Kuburić, 1996]. Для сербської соціології тема «ревіталізації» релігії стає однією із провідних і не втрачає своєї актуальності [Revitalization of Religion..., 2009].

Феномен зростання релігійності вимагає комплексного підходу до аналізу, внаслідок чого у вивченні застосовують індикатори, які дають змогу схарактеризувати різні аспекти досліджуваного процесу (релігійна ідентичність, догматичні вірування, релігійна і культова поведінка). У своєму локальному дослідженні релігійності, здійсненому також у межах монорелігійного простору, Мірко Благоевић застосував також синтетичні індикатори, які характеризують традиційне, догматичне і «триваюче» (актуальне. — *О.М.*) розуміння релігії, а також ставлення до релігії та церкви. Крім цього, він застосовував різні методики (включене і невключене спостереження, біографічний метод) для поглибленого розуміння досліджуваного контексту. Зауважимо, що у значній кількості досліджень релігійність визначають і замірюють через конфесійну поведінку, тобто систему дій у межах церковних вимагань, а також через знання догматики. Наприклад, Д. Джорджевић за дотримання всіх попередніх умов називає це «класичною церковною релігійністю», яка передбачає особисту релігійну ідентичність, публічну демонстрацію цієї ідентичності та прийняття фундаментальних уявлень у межах конфесійної догматики. При цьому дослідники звертають увагу на те, що в сучасній Сербії, попри формальне збільшення кількості віруючих, глибинні якісні дослідження фіксують явну перевагу поведінкового компонента над емоційною складовою (на прикладі досліджень православних спільнот) [Orthodoxy from an Comparative Perspective, 2011]. В результаті Д. Джорджевић доходить висновку, що для сучасних сербів, які ідентифікують себе з православною традицією, слушною буде характеристика, що є дзеркальною копією знаменитого постулату Г. Дейві — «belonging without believing», тобто приналежність без віри [Revitalization of Religion — Theoretical and Comparative Approaches, 2009: p. 62]. Такий висновок має велике значення для розуміння тих етнокультурних процесів, які відбуваються у Сербії сьогодні у зв'язку з формуванням етнічної, релігійної та культурної ідентичності.

В межах дослідження релігійності неправославних релігійних спільнот Сербії (передусім протестантських деномінацій та ісламу) дослідники звертають увагу на більш високий рівень класичної релігійності та доходять висновку про значущість етнічно-конфесійної зв'язки при оцінці релігійності православних парафіян. З урахуванням цих якісних відмінностей у формах та умовах побутування релігійності в різних монорелігійних спільнотах, а також історичного контексту, який демонструє складні відносини між народами, котрі увіходили до складу колишньої Югославії, суттєве значення відводять розробленню теоретичних і практичних ас-

пектів міжетнічної та міжконфесійної взаємодії на теренах сучасної Сербії. Наріжною проблемою для соціологів релігії, які працюють над цією проблемою, є визначення і вивчення міжетнічної дистанції та чинників, які її утворюють та регулюють, сприяючи скороченню чи збільшенню. Низка дослідників концентрує свою увагу власне на релігійному чинникові міжетнічної дистанції та ставлять питання про його дезінтегративний вплив [Međuetnički odnosi, identitet i kultura mira na Balkanu, 2009; The Balkans in Transition, 2007]. Зважаючи на той факт, що після розпаду Югославії і балканських збройних конфліктів проблема міжрелігійного та міжетнічного напруження має для Сербії величезне значення, в останні роки дедалі більше уваги приділяють вивченню локальних неправославних громад — протестантських, мусульманських, католицьких. Передусім досліджують сучасний стан локальних громад у кількісному та якісному вимірах; шляхи і способи розширення впливу конфесій, внутрішню структуру [Evangelization, Conversion, Proselytism, 2004; Ислам на балканској ветрометини, 2007; Islam at the Balkans in the Past, Today and in the Future, 2007]. Зазначимо, що в межах сербської соціології релігії недостатньо уваги приділяють актуальним дослідженням мусульманських спільнот, хоча ця тематика, поза сумнівом, відкриває широку палітру для вивчення. Саме тому розгляду мусульманської культури на Балканах, ролі ісламу в сучасному мультикультурному суспільстві та особливостям локальних традицій зазвичай присвячено праці сходознавців, філософів та політологів. Відомими є праці таких вчених, як Дарко Танасковіч, Міролюб Євтіч та ін.

Окреме дослідницьке поле для сербської соціології релігії становлять національні меншини, які належать до різних конфесій та по-різному реагують на актуальні релігійні процеси [Vege manjina i manjinske vege..., 2001]. Так, зокрема, тут можна зустріти значну кількість досліджень, присвячених вивченню циганських спільнот та особливостей їхніх релігійних практик та уявлень. У межах ЈУНИРу успішно складається циганознавча школа, яка регулярно здійснює польові дослідження в різних регіонах Сербії з наступною концептуалізацією здобутого матеріалу. В цьому контексті звертання до локальних традицій, розгляд сучасних культів та трансформації «традиційних» уявлень мають неспростовне значення для виявлення механізму побудови етнокультурної ідентичності національних меншин. У працях Б. Джуровіча, Др. Джорджевіча, Д. Тодоровіча описано окремі риси релігійності в циганському середовищі, зосереджено увагу на синкретичному змісті вірувань і практики. Автори також розглядають особливості процесу побудови релігійної ідентичності в циганських спільнотах південної Сербії, виявлено ті чинники, які можуть справляти вплив на цей процес [Roma Religious Culture, 2003: p. 23—27; 55—64; Друштвена удаљеност од рома (Етничко-религијски оквир), 2007]. Ілюстративним прикладом цього може бути дослідження змісту поховального обряду в

циганських спільнотах Південної Сербії, які відносять себе до православної чи мусульманської традиції. Поховання, будучи важливим ритуалом життєвого циклу, є одним із важливих маркерів, які дають змогу відстежити головні шляхи впливу релігійних традицій у межах локальних форм їхнього побутування [Romani Narratives about Pre-death, 2005]. Вивчення сучасних релігійних процесів у циганському середовищі значною мірою звідне до розгляду поширення протестантських деномінацій та розвитку ісламу у різних спільнотах [Vere manjina i manjinske vere, 2001; Roma Religious Culture, 2003; Jemka Has Risen, 2009].

Завершуючи цей короткий огляд актуального стану сучасної соціології релігії в Сербії, слід вказати на ті проблеми, які, на думку самих дослідників, стоять перед ними на цьому етапі. Перша проблема є невідворотним наслідком дистанціювання національної соціологічної школи від світових наукових центрів, що проявляється у слабо розвиненій теоретичній частині та «наздоганяльному» характері методологічної складової досліджень, що, зрештою, становить тимчасову проблему [The Sociology of Religion in the Former Yugoslav Republics, 2008:р. 125—129]. Більш поважне утруднення, на якому роблять наголос сербські соціологи релігії, полягає у порівняно невеликій кількості емпіричних досліджень. А проте, попри зазначені проблеми, соціологія релігії в Сербії сьогодні є галуззю соціогуманітарного знання, що динамічно розвивається. З огляду на спорідненість етнокультурного та етнорелігійного контекстів, на наш погляд, розробки сербських дослідників становлять неабиякий інтерес для російської та української релігієзнавчої науки й можуть бути використані для порівняльного аналізу.

ДЖЕРЕЛА

- Благоєвић М.* Приближавање православљу. — Ниш: ЈУНИР, 1995.
- Ислам на балканској ветрометини.* — Ниш: ЈУНИР, 2007.
- Тодоровић Д.* Друштвена удаљеност од рома (Етничко-религијски оквир). — Ниш; Нови Сад, 2007.
- Баhtijarević Š* (ur.). Prilozi izučavanju nereligioznosti I ateizma. — Zagreb: IDIS, 1991.
- Баhtijarević Š* (ur.). Prilozi izučavanju nereligioznosti I ateizma II. — Zagreb: IDIS, 1993.
- Благојевић М.* Verska nastava u državnim školama kao indikator de(kontra)ateizacije društva // Religija i tolerancija, br. 0, 2002. — S. 45—50.
- Ђорђевић Д.В.* Beg od crkve. — Knjaževac: Nota, 1984.
- Ђорђевић Д.В., Тодоровић Д.* Jemka Has Risen (Tekkias, Tarikats and Sheiks of Niš Romas). — Niš: Punta, 2009.
- Evangelization, Conversion, Proselytism / Ed. by Dragan Todorović. — Niš: JUNIR, Punta, 2004.
- Флере С.* Religija u javnoj školi — orijentiri za države u tranziciji // Religija i tolerancija, br. 0, 2002. — S. 31—34.

- Islam at the Balkans in the Past, Today and in the Future* / Ed. by Dragoljub B. Đorđević, Dragan Todorović, Ljubiša Mitrović. — Niš: JSSSR, 2007.
- Kuburić Z.* Religija, porodica, mladi. — Beograd: Teološki institute, 1996.
- Kuburić Z.* Veronauka kao deo reforme obrazovanja // Religija I tolerancija, br. 0, 2002. — S. 117—130.
- Međuetnički odnosi, identitet I kultura mira na Balkanu. Interethnic Relations, Identities and the Culture of Peace in the Balkans* / Ed. by Ljubiša Mitrović, Dragana Zaharijevski, Danijela Gavrilović. — Niš, 2009.
- Orthodoxy from an Comparative Perspective* / Ed. by Mirko Blagojević, Dragan Todorović. — Niš-Belgrade, YSSSR, Institute for Philosophy and Social Theory, 2011.
- Pantić D.* Promene religioznosti građana Srbije // Sociološki pregled. — 1993. — Vol. 27. — № 1—4. — S. 177—204.
- Pantić D.* Obim I intenzitet religioznosti u Vojvodini // Zbornik za društvene nauke Matice srpske. — 1977. — № 626. — P. 101—122.
- Pantić D.* Religioznost građana Jugoslavije // Jugoslavija na kriznoj prekretnici. — Beograd: IDN I Centar za politikološka istraživanja I javno mnjenje, 1991. — P. 241—258.
- Revitalization of Religion. Theoretical and Comparative Approaches* / Ed. by D. Gavrilović. — Niš: YUNIR, 2009.
- Roma Religious Culture* / Ed. by Dragoljub Đorđević. — Niš, 2003.
- Saitović-Lukin B., Todorović D., Đorđević D.B., Osmani I., Vučković R.* Romani Narratives about Pre-death, Death and After-death Customs, Romano Vakeriba kotar Anglunomeribasere, Meribasere thay Palomeribasere Adetya. — Niš, 2005.
- The Balkans in Transition.* International Research Foundation for Development. — Cambridge; San Francisco: Center for the Balkan Studies, Nis, 2007.
- The Sociology of Religion in the Former Yugoslav Republics* / Ed. by Dragoljub B.Đorđević. — Niš: YUNIR, 2008.
- Vere manjina i manjinske vere. Religions of Minorities and Minority Religions.* — Niš: JUNIR I ZOGRAF, 2001.
- Vrancić E.* Uloga I položaj obrazovanog sistema u multikonfesionalnom dijalogu // Religija I tolerancija, br. 0, 2002. — S. 71—76.

Трофімова Ксенія — молодший науковий співробітник Інституту філософії Російської академії наук. Сфера наукових інтересів — культурна антропологія, соціологія релігії.
